

УДК 342.7

І.І. ДАХОВА, канд. юрид. наук, доц., Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

УЧАСТЬ ГРОМАДЯН В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Ключові слова: народовладдя, управління державними справами, вибори, референдум, петиції, державна служба

Відповідно до ч.1 ст.21 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право брати участь в управлінні своєю державою безпосередньо чи за посередництва вільно обраних представників. Це положення знайшло відображення в Конституції України, згідно з ч.1 ст.38 якої громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Питанням права громадян на участь в управлінні державними справами в науковій літературі приділено значну увагу, різні його аспекти досліджено в роботах В.Б. Авер'янова, В.В. Речицького, П.М. Рабіновича, С.Г. Серьогіної, Ю.М. Тодики, М.В. Цвіка, О.О. Чуб. Однак комплексний характер цього права, особливості його реалізації вимагають продовження наукових досліджень.

Тому метою даної статті є визначення змісту права на участь в управлінні державними справами, дослідження особливостей конституційно-правового регулювання цього права в Україні, вияв недоліків у механізмі реалізації вказаного права, а також формулювання пропозицій з його удосконалення. Проаналізувавши форми звернень, передбачені законодавством України, автор доходить висновку, що тільки за допомогою пропозиції (зауваження) громадяни беруть участь у здійсненні влади. У зв'язку з цим пропонується виділити в за-

конодавстві України таку категорію, як петиція, обґрунтовується необхідність закріплення даного інституту, аналізуються критерії відмежування її від інших видів звернень.

Участь громадян в управлінні державними справами в літературі визначається як правомірна публічна діяльність громадян України з метою впливу на прийняття, виконання та контроль за реалізацію рішень державного значення безпосередньо або через представників в органах усіх гілок державної влади, гарантована закріпленням у Конституції відповідного суб'єктивного права [1, с.48]. Право на участь в управлінні державними справами випливає з принципу народного суверенітету, закріпленого у ч.2 ст.5 Конституції України, де вказано, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Згідно з Рішенням Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 05.10.2005 р. (справа про здійснення влади народом) [2], влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії у порядку, визначеному Конституцією та законами України, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Як зазначає В.В. Речицький, найбільш важливим у конституціоналізмі є поділ політичної влади на владу народу і державну владу. Оскільки (за А. Шлезингером) народ через структурні причини не може правити безпосередньо, він делегує свої повноваження представникам [3, с.73]. Демократія не може бути правлінням народу в буквальному розумінні. Народовладдя передбачає, насамперед, свободу вибору народом компетентних керівників, а також можливість народу впливати на них і в разі потреби замінювати їх більш гідними й компетентнішими. Але головним при цьому є створення умов для управління всіма справами суспільства не тільки від імені народу і не тільки в інтересах народу, а й здійснення цього управління самим народом.

Як відомо, саме шляхом проведення *виборів* народ обирає своїх представників, наділяючи їх мандатом на здійснення його суверенних прав. Тому саме вибори є найважливішим інструментом легітимації державної влади. Воля народу, за ст.21 Загальної декларації прав людини, повинна бути основою влади уряду. Ця воля повинна виявлятися в періодичних і нефальсифікованих виборах.

Але, проаналізувавши практику проведення виборів за останнє десятиліття, не можна не помітити тенденцію до політичної пасивності, що намітилася і продовжує охоплювати громадян як України, так і інших європейських держав. До основних проявів такої політичної апатії, перш за все, відноситься електоральний абсентеїзм, що, як відомо, проявляється в свідомому ухиленні громадян від участі у виборчому процесі. Причини такої пасивності можуть бути абсолютно різними: брак політичної культури (причому всіх суб'єктів виборчих відносин), байдуже ставлення до владних державних структур, недовіра населення до діючої влади, негативне ставлення до політичної системи, розчарування людей у політиці та в ефективності періодичного контролю за діяльністю влади у формі виборів, усвідомлення власного політичного безсилля.

У даному аспекті необхідно також звернути увагу на твердження вчених про трирівневий характер легітимності державної влади: у суспільстві легітимуються, по-перше, державна влада як така, по-друге, конкретна форма держави та її інституції, які здійснюють державну владу (глава держави, парламент, уряд тощо), і, по-третє, конкретні суб'єкти, які уособлюють ці інституції (соціальні групи, конкретні особи) разом з процедурами приведення до влади в межах даних інститутів, а також політика конкретних суб'єктів, їх програми і дії [4, с.171]. Таким чином, громадянин може ігнорувати участь у виборах, не підтримуючи лише один із складових елементів легітимації. Така ситуація спостерігалась, наприклад, на виборах до Верховної Ради України у 2012 році після прийняття Закону України «Про

вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 р. [5], за яким у бюлетені для голосування була виключена графа «проти всіх». Громадяни, що не підтримували жодну з осіб, зареєстрованих кандидатами у народні депутати, або кандидатів від жодної з політичних партій-суб'єктів виборчого процесу, свідомо не з'являлись на виборчі дільниці для здійснення голосування. Так, за даними ЦВК, явка виборців на цих виборах склала 57,99 %, що є найнижчим результатом в історії незалежної України [6]. Поглянувши на абсентеїзм в Україні, можна побачити, що це явище набирає обертів. Динаміка електорального абсентеїзму на виборах до Верховної Ради має однозначну тенденцію до зростання. За шість виборчих циклів до парламенту абсентеїзм в Україні зріс удвічі. Якщо у виборах 1994 року неявка сягала 24,1 %, то вже на виборах у 2007 році вона зафіксована на рівні 42 %. Це означає, що трохи менше половини від всієї кількості громадян, що мають право голосу, не користуються цим правом [7].

Політична пасивність, не дивлячись на її зовнішню безпечність, в кінцевому результаті може представляти собою загрозу демократії, оскільки може призвести до суттєвого обмеження впливу народу на владу. Слід також зазначити, що держава, зі свого боку, зацікавлена в залученні людей до політики, оскільки саме через це державна влада отримує суспільну підтримку, без якої вона приречена. Адже найбільш надійним джерелом легітимації державної влади вчені не даремно називають участь громадян в управлінні, що створює відчуття причетності людей до політики, яка здійснюється владою, дозволяє людям відчувати себе певною мірою її суб'єктом. Саме тому демократичні режими порівняно з іншими володіють найбільшим потенціалом легітимації [4, с.169].

Тому з метою штучного стимулювання активності виборців законодавство окремих країн передбачає обов'язковість голосування, коли особи, що не реалізували на виборах своє пасивне виборче право, можуть бути притягнені до юридичної відповідальності.

Це, звичайно, сприяє більш активній участі виборців у голосуванні, але не вирішує головної проблеми – не усуває пасивності виборця, що проголосував, а лише маскує її. Прикус до участі в голосуванні на практиці призводить до того, що пасивний виборець стає здобиччю політичної демагогії або голосує навмання, без свідомого вибору. І в першому, і в другому випадках обов'язкове голосування фактично призводить до спотворення народного волевиявлення і фальсифікації народного представництва і, в силу цього, не може розглядатися як демократичний інструмент підвищення політичної активності громадян [8, с.24]. До того ж запровадження інституту відповідальності за неучасть у голосуванні можна розглядати як порушення принципу вільних виборів, який виключає існування юридичного обов'язку виборця брати участь у голосуванні і забороняє будь-які переслідування за ухилення від участі в голосуванні з будь-яких причин¹.

Що стосується *референдумів*, то цей інститут на сьогоднішній день вважається найбільш легітимним способом ухвалення державних рішень. Його привабливість з точки зору легітимності є цілком зрозумілою з огляду на створення таких умов у процесі прийняття рішень, коли кожен громадянин відчуває свою причетність до важливих політико-правових процесів у країні і, більш того, може вважати свою участь як вирішальну [9, с.91]. Тому не дивним є той факт, що громадяни голосують на референдумах більш консолідовано, ніж на виборах. На референдумі 2000 року неявка сягнула 18,85 %, що на 3 % більше ніж на референдумі 1991 року. За 9 років абсентеїзм на референдумах в Україні збільшився лишень на 3 %. За такий самий період, абсентеїзм на виборах до Верховної Ради України зріс на 17 % [10].

¹ Більш детально див.: Дахова И. И. Гарантии конституционных принципов избирательного права / Дахова И. И. // Конституционно-правовые основы народовластия в России и Украине : сборник науч. трудов. – Х. : Право, 2012. – С. 132–157.

Але повноцінне використання інституту референдуму в сучасних вітчизняних політико-правових умовах ускладнюється через ряд причин, серед яких Ю.Г. Барабаш вказує наступні. По-перше, відсутність конституційно і законодавчо передбаченої можливості вищих органів державної влади самостійно звертатись до народу для з'ясування його позиції з того чи іншого важливого питання подальшого державотворення; по-друге, надання народу можливості самостійно ініціювати референдум ускладнено нечіткістю та незрозумілістю як чинного законодавства, так і малозрозумілою практикою його реалізації [9, с.93].

На підтвердження вищесказаного можна навести дані досліджень, проведених правозахисними неурядовими організаціями. Так, наприклад, у 2011 році громадяни України спробували ініціювати проведення трьох загальноукраїнських референдумів (з питань дострокового припинення повноважень Верховної Ради України; дострокового припинення повноважень Президента України В.Ф. Януковича; з питання пенсійної реформи; заборони купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення). Збори по створенню ініціативних груп відбулися у всіх регіонах країни, але всі ці ініціативи зазнали перешкод з боку влади та не були реалізовані. Основними такими перешкодами є заборона проведення зборів громадян для створення ініціативних груп; відмова посадових осіб місцевого самоврядування подати документи по створенню ініціативних груп з проведення всеукраїнського референдуму до Центральної виборчої комісії, як того вимагає законодавство. Але найбільший «удар» взяла на себе ЦВК, яка протягом року відмовила у реєстрації ста шістнадцяти ініціативним групам з проведення всеукраїнських референдумів. Таким чином, протягом кількох років наші громадяни не можуть реалізувати своє право на проведення всеукраїнських референдумів за народною ініціативою [11, с.177].

Що стосується проведення місцевих референдумів, то цей інститут, спрямований на вирішення важливих питань місцевого зна-

чення, більш активно використовується в Україні (за роки незалежності було проведено понад 150 місцевих референдумів). Але ситуація ускладнюється тим, що на сьогоднішній день питання організації та проведення місцевих референдумів залишилось поза законодавчим регулюванням, оскільки з прийняттям 06.11.2012 р. Закону України «Про всеукраїнський референдум», Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 03.07.1991 р., який регламентував порядок підготовки та проведення місцевих референдумів, втратив чинність, що унеможливило сьогодні проведення вказаної форми участі громадян у вирішенні питань місцевого значення.

Як вже зазначалося, для сучасних західних демократичних держав проблема електоральної пасивності стає дедалі актуальнішою. Тому існує тенденція до вироблення та запропонування ряду механізмів, що дозволяють більш активно залучення громадян до процесу прийняття рішень. У зв'язку з цим необхідно звернутись до наповнення поняття «участь в управлінні державними справами».

Повертаючись до статті 38 Основного Закону України і проаналізувавши її структуру і зміст, звертаємо увагу на те, що законодавець сформулював частину першу таким чином, що «участь в управлінні державними справами» відмежовується від «права на участь у виборах та референдумах», виникає враження, що це два види прав, хоча, на наш погляд, управління державними справами є широким поняттям, яке включає в себе різні форми здійснення такого управління, в тому числі (перш за все) й вибори і референдуми.

Більшість учених погоджуються, що право участі в управлінні державними справами є комплексним і об'єднує майже всі інші політичні права і свободи громадян [1, с.58; 12, с.153].

У деяких нормативно-правових актах непрямо також вказується на існування інших, ніж лише виборче право і право брати участь у референдумах, форм участі громадян у вирішенні державних справ. Так, наприклад, в Указі Президента України «Про першочергові

заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» від 07.02.2008 р. зазначається, що цей акт приймається з метою забезпечення реалізації та гарантування права громадян на участь в управлінні державними справами [13]. На необхідності розширення форм участі громадян в управлінні справами держави наголошує й Рада Європи, підкреслюючи необхідність використання публічного моніторингу діяльності органів державної влади [14].

У літературі висловлюється слушна позиція щодо виділення серед політичних прав правомочностей щодо участі в організації та діяльності держави та її органів шляхом різних форм представницької та безпосередньої демократії (виборче право, право петицій) та правомочностей щодо активної участі в житті суспільства (свобода слова, друку, свобода зборів, маніфестацій, право на об'єднання) [12, с.151–152].

Існують, однак, і точки зору, що поняття «управління державними справами» не зовсім відповідає правовій природі ролі громадян у вирішенні державних справ, звужує їх правові можливості у здійсненні влади народу України, у зв'язку з чим пропонується сформулювати ст.38 Основного Закону наступним чином: «Кожен громадянин України безпосередньо і через обраних представників має право брати участь у здійсненні безпосередньої демократії, державної влади, місцевого самоврядування шляхом участі у виборах і референдумах, рівного доступу до державної служби і служби в органах місцевого самоврядування, участі у здійсненні правосуддя з метою сприяння виконанню функцій суспільства і держави» [15, с.10]. Але вказане визначення, на наш погляд, є не зовсім коректним, оскільки автор, намагаючись «розширити правові можливості» здійснення влади народу, навпаки звужує їх, вказуючи у своєму визначенні далеко не всі форми участі в управлінні державними справами.

Таким чином, право на участь в управлінні державними справами є комплексним правом,

яке включає в себе широкий спектр форм його здійснення. До таких прав, крім права на участь у виборах і референдумах (ч.1 ст.38), можна віднести рівне право на доступ до державної служби (ч.2 ст.38), право на звернення (ст.40). Тісно пов'язані з правом на участь в управлінні державними справами право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст.36), право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст.39), право на участь у здійсненні правосуддя (ч.4 ст.124; ч.1 ст.127; ч.2 ст.129 Конституції України).

Так, ч.2 ст.38 Конституції України містить положення про ще одну з форм участі громадян в управлінні державними справами, закріплюючи *рівне право доступу до державної служби*, а також до служби в органах місцевого самоврядування. Це право спрямоване на запобігання бюрократизації державного апарату, покликане забезпечити його нормальну змінюваність та оновлення. Право рівного доступу громадян України до державної служби є багатоаспектним правовим явищем. Воно є, по-перше, суб'єктивним конституційним правом кожного окремого громадянина, який має бажання займатися державною службою і відповідає встановленим законом вимогам; по-друге, конституційним принципом доступу до державної служби; по-третє, гарантією участі громадян України в управлінні державними справами; по-четверте, правовою можливістю громадянина заробляти собі на життя працюю, здійснюючи функції відповідного службовця [15, с.16]. Причому слід звернути увагу на те, що поняття «державна служба» використовується для служби в державних органах, що наділені державно-владними повноваженнями, тобто це – завжди служба в державних органах (та їх апараті), котрі виконують повноваження державної влади [16, с.30], що підтверджує, по-перше, належність вказаного права до права на участь в управлінні державними справами, а, по-друге, те, що кожний громадянин, який знаходиться на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, вико-

нуючи згідно з займаною посадою функції з вирішення питань, віднесених до компетенції відповідного органу, бере участь у здійсненні влади.

До речі, бажано було б відкоригувати текст ч.2 ст.38 Конституції України, де говориться про «*рівне право доступу до державної служби*», доцільно використати словосполучення «*право рівного доступу до державної служби*», адже йдеться саме про рівний доступ до такої служби, а саме про рівні можливості для кожного громадянина вступити на державну службу за наявності вакансій і професійної відповідності. Це також відповідатиме формулюванням Загальної декларації прав людини (ч.2 ст.21 вказує на те, що кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні), Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р., в ст.25 якого проголошується право кожного допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби.

До числа політичних прав, що є складовою права на участь в управлінні, як зазначалося вище, відноситься право *на звернення*. Стаття 3 Закону України «Про звернення громадян» [17] визначає різні форми таких звернень. Так, звертаючись із заявами (клопотаннями), громадяни просять про сприяння реалізації їх прав та інтересів або повідомляють про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб. Клопотання є проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо. За допомогою скарги громадяни звертаються з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб. Як бачимо, всі ці форми звернень мають одну основну мету – захист прав і законних інтересів громадян.

І, на наш погляд, тільки за допомогою *пропозиції* (зауваження) громадяни беруть участь

у здійсненні влади, оскільки у цій формі звернення громадяни висловлюють поради, рекомендації щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюють думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

У зв'язку з цим слід згадати таку категорію, як *петиція*, що не знайшла свого конституційного та законодавчого закріплення в Україні (стаття 40 Основного Закону та вказує саме право на звернення, так само й згадуваний вище Закон «Про звернення громадян»), але активно вживається в законодавстві зарубіжних країн. В літературі не існує єдиної думки щодо визначення даного поняття.

Так, О.Г. Мурашин називає петиціями колективні звернення [18, с.150]. При цьому особливістю петиції вказується те, що вона стає юридично значущою (тобто зверненням, яке державний орган чи посадова особа зобов'язані розглянути саме таким чином) лише тоді, коли вона підписана певною кількістю громадян. Тобто вважається, що петиція є не актом окремого громадянина, а законодавчо закріпленої кількості громадян [18, с.151]. Стверджуючи, що петиції повинні мати переважно колективний характер, інші автори погоджуються з тим, що суб'єктами такої форми звернення можуть бути і окремі громадяни [19, с.86]. У словнику з конституційного права вказується, що петиція – це письмова вимога, скарга, пропозиція, адресовані до органів державної влади, що передбачають обов'язкову відповідь у встановленому порядку, і які можуть носити індивідуальний або колективний характер [20, с.336]. Стаття 28 Конституції Бельгії встановлює положення про те, що кожен має право звертатися до публічної влади з петиціями, підписаними однією або кількома особами.

В даному випадку, як бачимо, основним критерієм виокремлення петиції від інших звернень громадян, є суб'єктний склад осіб,

що звертаються до певних органів або посадових осіб, а точніше кількість таких суб'єктів. Петиції, на наш погляд, слід відрізнити від категорії «звернення громадян» не тільки за кількістю суб'єктів звернення, а й за таким критерієм, як їх *предмет*, тобто за питаннями, що порушуються в даному зверненні. Ми підтримуємо точку зору, згідно з якою петиціями є звернення з суспільно значущих питань [1, с.62].

Тому, виходячи з вищевказаного, в законодавстві України доцільно розмежувати такі категорії, як «звернення громадян», до яких віднести скарги, клопотання та заяви, спрямовані на захист та реалізацію прав, свобод і законних інтересів громадян, та «петиція», визначивши саме її як одну з форм участі громадян в управлінні державними справами.

Саме петицій, на наш погляд, має стосуватись твердження деяких авторів про те, що «реалізація права на звернення передбачає розвиток особистої ініціативи та особистої зацікавленості громадян при вирішенні питань державного та суспільного характеру» [12, с.158].

Ще одним аргументом на підтвердження вказаної позиції можна назвати наступне. За ст.40 Конституції України правом направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб наділено не тільки громадян України, а й інших осіб, що забезпечується використанням слова «усі». Якщо ж звернутись до здійснення участі в управлінні державними справами, то таким правом наділяються лише громадяни України, що є абсолютно логічним, оскільки за статтею 5 Основного Закону, саме народ здійснює владу як безпосередньо, так і через своїх представників. А під таким поняттям, як «народ», Основний Закон розглядає *громадян України* всіх національностей (Преамбула Конституції). Тому громадяни України мають бути наділені правом подавати петиції, реалізуючи своє право на участь в управлінні державою, та правом на звернення для захисту

своїх прав та інтересів. Усі ж інші категорії осіб можуть надіятися лише правом на звернення, тобто звертатися до відповідних суб'єктів тільки з заявами, клопотаннями та скаргами.

Таким чином, право на участь в управлінні державними справами є комплексним правом, яке включає в себе широкий спектр форм його здійснення. Але для ефективної реалізації громадянами України цього права необхідно подальше удосконалення національного законодавства в цій сфері та розробка більш дієвого механізму втілення його положень у життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чуб О. О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами : монографія / О. О. Чуб. – Х. : Одісей, 2005. – 231 с.
2. Рішення Конституційного Суду України (справа про здійснення влади народом) : від 05.10.2005 р., № 6-рп/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 41. – Ст. 2605.
3. Речицкий В. В. Политическая активность. Конституционные аспекты / В. В. Речицкий. – К. : Сфера, 1999. – 320 с.
4. Серьогіна С. Г. Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики : монографія / С. Г. Серьогіна. – Х. : Право, 2011. – 765 с.
5. Закон України «Про вибори народних депутатів України» : від 17.11.2011 р., № 4061-VI // Голос України. – 10.12.2011. – № 234.
6. Підсумки виборів-2012 в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rbc.ua/ukr/top/show/v-ukraine-posostoyaniyu-na-12-00-progolosovali-23-07-izbirateley--28102012135200>.
7. Коваль Р. Абсентеїзм в Україні та країнах розвинутої демократії / Коваль Р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euroatlantica.info/statti/10-analytics/149-absentejizm-v-ukrajini-ta-krajinakh-rozvinenoji-demokratiji.html>.
8. Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України» / за ред. М. І. Ставнійчук, М. І. Мельника. – К. : Атіка, 2002. – 280 с.
9. Барабаш Ю. Г. Референдум як спосіб вирішення питань, пов'язаних із державним суверенітетом / Ю. Г. Барабаш // Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2010. – С. 91.
10. Коваль Р. Динаміка абсентеїзму в Україні / Коваль Р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.oa.edu.ua/2012/koval-r-dynamika-absentejizmu-v-ukrajini>.
11. Права людини в Україні – 2011. Доповідь правозахисних організацій / за ред. Є. Ю. Захарова. Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Харків : Права людини, 2012. – 490 с.
12. Права человека : учебник для вузов / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2001. – 375 с.
13. Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» : від 07.02.2008 р., № 109/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – №10. – Ст. 239.
14. Директива Європейського Парламенту і Ради Європейського Союзу про навмисний випуск в оточуюче середовище генетично модифікованих організмів : від 12.03.2001 р., 2001/18/ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.garant.ru/2570404>.
15. Грабильников А. В. Конституційне право громадян України брати участь в управлінні державними справами: проблеми теорії і практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Грабильников А. В. – К., 2006. – 20 с.
16. Авер'янов В. Законодавче регулювання державної служби у світлі завдань упередження та протидії корупції в Україні / В. Авер'янов, О. Андрійко // Право України. – 2008. – №5. – С. 28–39.
17. Закон України «Про звернення громадян» : від 02.10.1996 р., №393-96-ВР // ВВР України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

18. Мурашин О. Г. Петиції як форма колективних звернень: правові аспекти / О. Г. Мурашин // Правова держава: Ювілейний щорічник наук. праць. – 1999. – Вип. 10. – С. 146–155.

19. Букач В. Конституційне політичне право на звернення як колективна форма реаліза-

ції та захисту прав і свобод громадян / В. В. Букач // Науковий вісник Юрид. акад. М-ва внутр. справ. – 2002. – №2. – С. 83–88.

20. Конституционное право : словарь / отв. ред. В. В. Маклаков. – М. : Юристъ, 2001. – 560 с.

Дахова І. І. Участь громадян в управлінні державними справами: питання теорії та практики / І. І. Дахова // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 102–109 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_18.pdf

Розглянуто право на участь в управлінні державними справами, обґрунтовано його комплексний характер, досліджено форми його реалізації, сформульовано пропозиції з удосконалення конституційно-правового регулювання права громадян України на участь в управлінні державними справами.

Дахова И.И. Участие граждан в управлении государственными делами: вопросы теории и практики

Рассмотрено право на участие в управлении государственными делами, обоснован его комплексный характер, исследованы формы его реализации, сформулированы предложения по усовершенствованию конституционно-правового регулирования права граждан Украины на участие в управлении государственными делами.

Dakhova I.I. Participation of Citizens in Public Affairs: Theory and Practice

Considered the right to participate in public affairs, justified its complex character, studied forms of its realization, the proposals for the improvement of the constitutional and legal regulation of the right of Ukrainian citizens to participate in public affairs.